

Aantekeningen uit de nalatenschap van

drs. J.F. van Os

31-12-1925 – 10-04-2021

© 2021 De erven van drs. J.F.van Os
gelicenseerd onder de
Creative-Commons CC BY-NC 4.0 licentie
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.nl>

U kunt

- het werk delen — kopiëren, verspreiden en doorgeven via elk medium of bestandsformaat
- het werk bewerken — herschikken, veranderen en afgeleide werken maken

onder de volgende voorwaarden:

- Naamsvermelding — De gebruiker dient de maker van het werk te vermelden, een verwijzing naar de licentie te plaatsen en aan te geven of het werk veranderd is. U mag dat op redelijke wijze doen, maar niet zodanig dat de indruk gewekt wordt dat de licentiegever instemt met uw werk of uw gebruik van het werk.
- Niet-commercieel — U mag het werk niet gebruiken voor commerciële doeleinden.
- Geen aanvullende restricties — U mag geen juridische voorwaarden of technologische voorzieningen toepassen die anderen er juridisch in beperken om iets te doen wat de licentie toestaat.

Correspondentieadres: Adriaan van Os, email adriaan@adriaan.biz

Bezwaarschrift.

Betreft Stichting Der Aa-kerk Groningen: Het wijzigen van het hoofdorgel van de Der Aa-kerk, A-kerkhof 2. Restauratieplannen van R.W. van Straaten, 1993, 1995 en 1997.

Dit bezwaarschrift bestaat uit de volgende onderdelen:

1. Ter oriëntatie: Iets over de auteur van dit bezwaarschrift.
 2. "Juridische aspecten".
 3. Het ontbreken van een historisch rapport met inventarisatie.
 4. De willekeur in de plannen.
 5. Conclusie.
1. Reeds vele jaren ben ik doende gegevens van orgels in geheel Europa te bestuderen met de nadruk op het Noord-Nederlands / Noord-Duitse orgeltype, waarvan het orgel van de Der Aa-kerk een der beste en meest belangwekkende voorbeelden is. Ik ben de auteur van één der vier bij Bosch en Keunig verschenen deeltjes van de serie "Langs Nederlandse Orgels". In 1965-67 heb ik een uitgebreide inventarisatie van pijpwerk van een orgel in mijn woonplaats verricht. Dit orgel was samengesteld uit veel heterogene elementen uit twee orgels afkomstig. Ik heb er in "Het Orgel" over gepubliceerd¹. Op grond van dit onderzoek zijn de oorspronkelijke orgels met Rijks-subsidie gereconstrueerd. Ook van twee andere orgels in mijn omgeving zijn na mijn rapport subsidiegelden voor restauratie beschikbaar gesteld. Rond 1993 heb ik in het voormalige Instituut voor Muziekwetenschap te Utrecht het zich aldaar bevindende orgel-archief van wijlen Klaas Bolt bestudeerd en geïnventariseerd. Thans ben ik doende hetzelfde te doen met het archief van wijlen Lambert Ern . Door dit werk ben ik goed geïnformeerd over de werkwijze bij restauraties, hoe deze in het verleden was en hoe deze behoort te geschieden. Van de kennis hiervan wordt in dit geschrift gebruik gemaakt. Ern  en Bolt waren (naast Cor Edskes), ieder op hun eigen manier de meest prominente figuren in ons land in zake de herori tering op oude orgels die na de 2de wereldoorlog plaats vond.
2. De door de Stichting Der Aa-Kerk aangetrokken adviseur, de Heer R.W. van Straaten is thans Rijksadviseur voor orgels. In deze hoedanigheid is het zijn taak contrôle uit te oefenen op het werk van orgelmakers en adviseurs bij historische orgels. Toen destijds de Heer C.H. (Cor) Edskes tot (mede-)rijksadviseur voor orgels werd benoemd, droeg hij - waar het orgels betrof die met rijks gelden zouden worden gesubsidiëerd - zijn adviseurschap over aan anderen. In enkele gevallen had hij als adviseur reeds het rapport geschreven of bijna voltooid. Toen hij Rijksadviseur werd, diende hij dat dan wel in, echter zonder restauratieplan en zonder advies omtrent de te kiezen orgelmaker, omdat hij dat in strijd achtte met zijn positie. In het geval Van Straaten lijkt er geen bezwaar te bestaan tegen het feit, dat hij toezicht uitoefent op zichzelf.
 3. In juni 1997 vonden in de stad en provincie Groningen een aantal manifestaties plaats rondom de persoon van Cor Edskes, naar aanleiding van het verkrijgen van zijn Zweedse ere-doctoraat. Hij heeft toen een lezing gehouden over de betekenis van orgeldocumentaties als voorbereiding van orgelrestauraties. Bij deze lezing was de Heer R.W. van Straaten aanwezig. Hij stelde geen kritische vragen, zodat we ervan uitgaan, dat hij de juistheid van Edskes' stellingen onderschreef. De rapporten die Edskes in het verleden zelf heeft gemaakt getuigen van grondig onderzoek van het betreffende instrument in combinatie met bestudering van archiefstukken. Dat van het hoofdorgel in de Martinikerk te Groningen bevat 128 pagina's historische en technische gegevens en 248 pagina's archivalia. En ook alle historische rapporten die ik in Utrecht heb gelezen en waarvan ik er zelf enige heb gemaakt zijn niet te vergelijken met de mini-rapporten annex restauratieplannen, die de Heer Van Straaten samenstelde. Deze bevatten nauwelijks historische gegevens en niets dat op een inventarisatie van het instrument duidt. In het dispositie-overzicht in het restauratievoorstel uit 1997 worden alleen maar disposities uit 5 verschillende tijdvakken genoemd (met onjuistheden t.a.v. de klavieromvang en met weglating van het oorspronkelijke borstwerk). Datering van registers of delen daarvan, vermelding van verplaatsingen en verschuivingen van pijpwerk, zoals in bijna alle historische orgels hebben plaats gevonden, ontbreken ten enen male. Of hiernaar een onderzoek is gedaan, blijkt niet uit Van Straaten's restauratieplannen. Ook ontbreekt een beschrijving van kas, windvoorziening, laden, mechaniek, klaviatuur, slechts enige opmerkingen, hoe bij demontage gebleken is dat Van Oeckelen en Doornbos betreffende de constructie van kas en laden veel op kwalijke wijze hebben geïmproviseerd. In ieder geval hadden, aangenomen dat een behoorlijke inventarisatie heeft plaatsgevonden, de gegevens in een voor buitenstaanders toegankelijk rapport behoren te worden vermeld, willen laatstgenoemden in staat zijn zich een oordeel over dit plan te vormen. De historische rapporten met restauratievoorstel, die ik heb gezien van andere orgels, zijn opgesteld, omdat dit een vereiste was voor het verkrijgen van rijks-subsidie. Ik kan mij nauwelijks voorstellen, dat deze regeling inmiddels niet meer geldt.

Het is verbijsterend, dat de opdrachtgever, de Stichting Der Aa-kerk, de stedelijke overheid, overige betrokkenen en de Rijksadviseur Van Straaten een dergelijk summier rapport van de adviseur Van Straaten accepteren.

Er is een rapport van de Orgelcommissie der Nederlandse Hervormde Kerk betreffende het Aa-Kerk-orgel van april 1961. De auteur wordt niet genoemd, maar wij weten dat het door Cor Edskes is samengesteld. Het voldoet aan alle eisen die destijds aan een rapport werden gesteld en bevat een restauratievoorstel, dat op enige details na nu nog een goed uitgangspunt voor een restauratie zou kunnen zijn (reconstructie Schnitger/Hinsz).

4. De rapporten uit 1992 en '95 gingen uit van een reconstructie Van Oeckelen. Ze bevatten veel algemeenheden en vaagheden betreffende herstel van de orgelkas en de mechanieken. In het rapport '97, nu blijkt - na demontage - dat het instrument in zijn bestaande toestand moeilijk meer is op te bouwen, lijkt men een tussenweg in te slaan. Met het terugbrengen van de bovenkas in zijn oorspronkelijke proporties en het vervangen van de Van Oeckelen-lade van het manuaal ("hoofdwerk" geheten) en de overweging van een reconstructie van de Mixtuur naar Schnitger, verlegt men het uitgangspunt enigszins. De verbreding van de onderkas blijft gehandhaafd, kennelijk om de beneden-pedaalladen te kunnen handhaven.

Gesteld wordt, dat Van Oeckelen het instrument een klankverbreding heeft gegeven, noodzakelijk voor deze grote ruimte. Het orgel was door Schnitger voor een veel kleinere ruimte geconcipeerd. Waaruit bestaat nu deze klankverbreding en wat is het effect ervan? Het schijnt dat Van Oeckelen en/of Timpe de winddruk hebben verhoogd en mogelijk het oude pijpwerk voor deze situatie aangepast. Overigens is bij mijn weten hiernaar nog geen echt onderzoek verricht². Hoe het ook zij: Het oude pijpwerk deed het voortreffelijk met deze hoge winddruk, die ca 1990 weer drastisch is verlaagd. Verder bracht Van Oeckelen op het manuaal een nieuwe Mixtuur aan (vervanging), een Cornet en een Trompet 16 vt, in het pedaal een 10 2/3 vt, daarnaast stemmen, die in zijn tijd geliefd waren, maar niet of nauwelijks bijdroegen aan klankversterking: Bourdon 16 vt, Salicionaal, Nachthoorn, Clarinet. Van de stemmen die wel de bedoelde klankverbreding beoogden is de Mixtuur inmiddels niet meer in Van Oeckelen-vorm aanwezig en wordt een Schnitger-reconstructie overwogen. Het belangrijkste klankverbredende register van Van Oeckelen, de Trompet 16 vt gaat in deze vorm verdwijnen. Hiermee vervalt goeddeels het argument om om reden van klankversterking de Van Oeckelen-situatie te handhaven. In mijn herinnering bestonden de Van Oeckelen-trompetten uit slap materiaal, weinig stabiel van klank, evenals in veel andere door Van Oeckelen gebouwde of verbouwde orgels.

Voorts kan de vraag gesteld worden of handhaving van de door Van Oeckelen aangebrachte klankversterking (lees accentuering van de grondtonigheid) nog wel zinvol is, nu het instrument niet meer voor gemeentezangbegeleiding dienst doet. Bij concerten werden in hoofdzaak de registers van vóór de 19de eeuw gebruikt en dat zijn de stemmen die aan het orgel zijn zo geroemde klank gaven. Hetgeen Van Oeckelen (deels ook Timpe) wijzigde, paste niet in de Schnitger-conceptie en was sterk tijdgebonden. Het lijkt dus zinvol, zoals ook in de Martinikerk is gebeurd, 19de eeuwse stemmen slechts te handhaven als zij in het oude gedeelte zijn in te passen, de vraag open latend of het bovenwerk gehandhaafd kan blijven (het rapport van 1961 zegt dat het Bovenwerk qua klank geen enkele aansluiting heeft bij de overige werken). Dat Van Oeckelen niet alleen - zoals elders bij verbouwingen - over slecht constructief inzicht beschikte maar ook weinig stabiel dunwandig pijpwerk leverde, stempelt hem tot middelmatig orgelmaker, ook volgens 19de eeuwse normen. Dat iets hiervan voor het nageslacht moet worden bewaard is juist, of het Aa-kerk-orgel daartoe het meest geschikte object is, valt te betwijfelen.

Betreffende de voorstellen tot verandering:

- In het rapport staat dat op het manuaal de Nasard kan blijven. In het dispositieoverzicht staat op die plaats een Quint 3 vt. Hoe luidt het voorstel nu in werkelijkheid?
- De Van Oeckelen-lade van het Manuaal moet door een kleinere worden vervangen, teneinde een achterwand weer te kunnen aanbrengen. Voor drie registers is er dan geen plaats meer: stemmen die niet in de Schnitger-conceptie passen. Echter wordt dit werk niet als Schnitger-werk gereconstrueerd: Krijgt de lade tertsopstelling? De toonomvang CDE-c" is niet de oorspronkelijke en ook niet 19de eeuws. Bij een Van Oeckelen-reconstructie behoort de mogelijkheid tot het spelen van 19de eeuwse orgelmuziek. Deze vereist een compleet groot octaaf!
- In het voorstel komt de Trompet 16 vt als 8 vt op het Bovenwerk. Gevolg: op elk werk een 8 voets Trompet. Dit is nauwelijks in overeenstemming met welke traditie dan ook³, zeker niet die van Schnitger die een veel gedifferentieerder en geraffineerder tongwerkenverdeling had. Als we nu toch op willekeurige wijze aan het veranderen zijn, waarom dan niet de Timpe-Trompet van het Rugwerk naar het bovenwerk verhuisd met mogelijkheid van reconstructie van de Sesquialter?
- Verplaatsing der Salicionaal, hoewel enigszins begrijpelijk, valt ook onder het hoofd "willekeur".

Willekeur voert altijd tot protesten, omdat ieder die wordt geacht zijn mening te geven weer wat anders voorstelt. Waartoe willekeur in het verleden bij andere orgels heeft geleid is helaas maar al te zeer bekend.

5. Er zijn in feite maar twee wegen om het orgel van de Der Aa-kerk te restaureren: Reconstructie Schnitger (met modificaties van Hinsz) of handhaven van de bestaande toestand, eventueel met eliminatie van Doornbos' ongelukkige veranderingen. Op grond van de uiteenzettingen in de vorige paragraaf zal het duidelijk zijn, dat mijn voorkeur uitgaat naar de eerste mogelijkheid.

Een reconstructie van de 18de eeuwse toestand, is in principe heel goed mogelijk⁴. Het succes van een dergelijke operatie staat of valt echter met de kundigheid van de orgelmaker. Ik zal de laatste zijn om de toewijding van de orgelmakers Reil in twijfel te trekken. Een echte reconstructie van een orgel van dit formaat hebben zij echter nog nooit uitgevoerd. De pas voltooide ombouw in Zutphen, die algemeen wordt gewaardeerd, was geen echte reconstructie maar een tussenweg, waarvan wij de juistheid in dit geval in het midden willen laten. De reconstructies door Reil in Godlinze en Eenum worden door velen (ook door mij)

minder gewaardeerd en hebben aantoonbare zwakke punten t.a.v. het nieuwe pijpwerk en de behandeling van het oude pijpwerk⁵.

In dit geval is het mijn mening dat een handhaving van de Van Oeckelen-situatie het beste is, tot de tijd rijp is voor een echte Schnitger-reconstructie. Tussen-oplossingen en willekeurige veranderingen horen daar niet in thuis. De gebroeders Reil acht ik zeer goed in staat creatieve oplossingen te bedenken waardoor de constructieve situatie van orgelkas en laden met in principe handhaving der huidige opstelling kan worden gewaarborgd.

Wat klankschoonheid betreft stonden de oude stemmen van het Aa-kerk-orgel, zoals ik het zo'n 25 jaar geleden heb gekend, aan de top.

Mocht binnen afzienbare tijd een Schnitger-reconstructie mogelijk zijn, dan zou gedacht kunnen worden aan dezelfde orgelbouwer-adviseur-combinatie door welke het grote orgel in de Martini-kerk is herbouwd⁶. Maar ook bij de thans geplande werkzaamheden zou het goed zijn - vooral met het oog op de behandeling van het befaamde oude pijpwerk - als toezicht in de persoon van Cor Edskes tot de mogelijkheden zou behoren. Het is onbegrijpelijk, dat de Stichting Der Aa-kerk niet van het begin af deze deskundige, die zich in het verleden reeds veel met dit instrument heeft bezig gehouden, heeft ingeschakeld.

Hij is - meer dan wie - in staat het werk in alle details te overzien en zelf actief aan het werk deel te nemen. Van dit feit moet U als zijn stadgenoten op de hoogte zijn. In de Der Aa-kerk zou een dergelijke samenwerking tot nog groter succes moeten leiden dan in de Martini-kerk: Hier hebben we niet te doen met een totaal bedorven orgel!

Mijn bezorgdheid voor de toekomst van dit unieke instrument hebben mij doen besluiten, dit bezwaarschrift samen te stellen.

1. Het Orgel '67 p 8-12, 34-37, 62-73, 90-96.
2. In het rapport van 1961 wordt een winddruk van 78 mm genoemd. Deze was door bemiddeling van de Rijksorgelcommissie (of de Klokken- en Orgelraad?) tot deze lage waarde gebracht. Kort na 1961 is de druk hersteld zoals die voorheen was, omdat het orgel door die verlaagde winddruk praktisch onbruikbaar was geworden (mededeling van bevriende zijde).
3. J.Bätz en C.G.F.Witte hebben het een enkele maal gedaan: EchoTrompet op bovenwerk in de Nieuwe Kerk te Delft en Grote Kerk te Naarden.
4. Rapport 1961.
5. Aantekeningen in het archief van Klaas Bolt en zijn eindconclusie van 29/10 1987 betreffende de orgels te Eenum en Godlinze. Het Bolt-archief is bezit van de Eduard Reeser-Stichting en in beheer bij het orgel-archief der Faculteit der Letteren van de Utrechtse Universiteit. Bolt vertelt dat werd voorgeïntoneerd en met de winddruk geëxperimenteerd in de werkplaats op de intoneertafel in een ruimte die accoustisch totaal verschilt van die in de in de kerk opgestelde orgelkas. In de kerk moest dat allemaal weer gecorrigeerd worden, steeds de winddruk veranderend. Bolt onthoudt zich van kritiek op deze werkwijze. Goed bewaard historisch pijpwerk zal men - dat is reeds 40 jaar geleden gepropageerd - pas als het op de gerestaureerde lade is geplaatst - indien nodig - voorzichtig corrigeren.
6. Ook kan gedacht worden aan de restaurateur, die het Rugwerk van het orgel te Uithuizen in oorspronkelijke staat heeft gebracht en thans de restauratie van de rest van het orgel voorbereidt.